

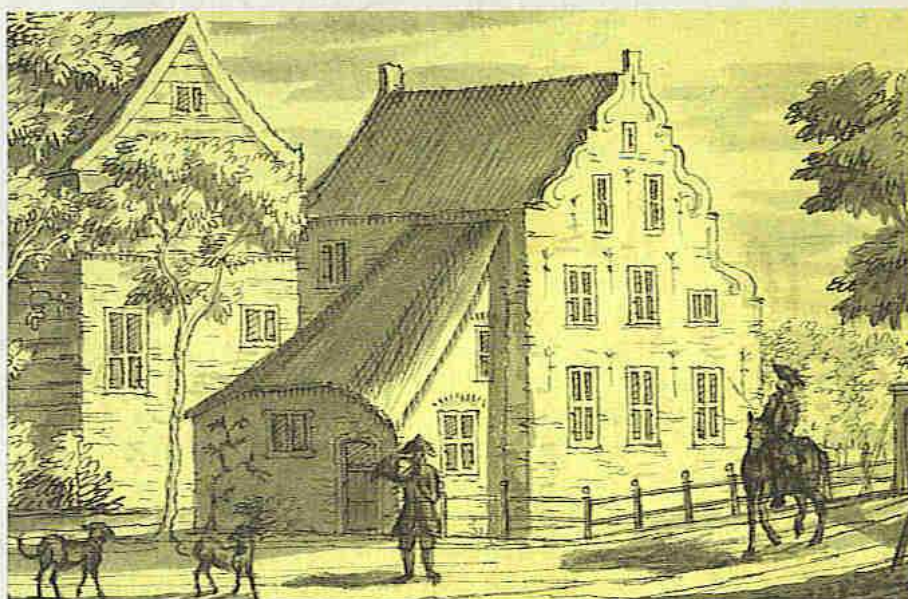

jaargang 48

2 1996

BRABANTS HEEM

Driemaandelijks tijdschrift voor archeologie, geschiedenis en volkskunde

Uitgegeven door de Stichting Brabants Heem en de Stichting Brabantse Regionale Geschiedbeoefening

BRABANTS HEEM

Driemaandelijks tijdschrift voor archeologie,
geschiedenis en volkskunde

Jaargang 48
nummer 2 1996

Een uitgave van de stichting Brabants Heem
en de stichting Brabantse Regionale
Geschiedbeoefening

Redactieadres:
Tijdschrift *BRABANTS HEEM*
Postbus 1033
5200 BA 's-Hertogenbosch
tel.: (073) 614 61 93
fax: (073) 612 35 46

Redactie:
Nico Arts, Jac. Biemans, Arnoud-Jan
Bijsterveld, Harrie Boot, Hermien de
Bruijn-Franken, Cor van der Heijden,
Peter Nissen, Jan van Oudheusden
(redactiesecretaris), Patrick Timmermans

Eindredactie:
Jan van Oudheusden
Patrick Timmermans

Ontwerp en lay-out:
NIKA Grafische Vormgeving, Vught

Druk:
Lecturis bv, Eindhoven

Abonnementen en losse nummers:
BRABANTS HEEM verschijnt vier keer
per jaar. Prijs losse nummers: f 9,50.
Abonnementen: f 27,50 per jaar,
buitenland f 30,00. Voor leden van
kringen waarvan de kringpenningmeester
de abonnementen administreert f 25,00
per jaar. Betaling abonnementen à f 27,50
en f 30,00 na toezending van acceptgiro-
formulier. Abonnementen à f 25,00 te
betalen aan de kringpenningmeester.

Abonnementen kunnen met elk nummer
ingaan. Berekening geschiedt per kalender-
jaar. Wanneer opzegging de uitgever niet
uiterlijk 1 december bereikt, wordt het
abonnement automatisch voor het nieuwe
kalenderjaar verlengd.

Opgave abonnementen en verkoop losse
nummers:
Tijdschrift *BRABANTS HEEM*
t.a.v. Ria de Folter-Sebregts
Postbus 1033
5200 BA 's-Hertogenbosch
tel.: (073) 614 61 93
fax: (073) 612 35 46
ISSN 0166-431X

■ TEN GELEIDE ■

Op het moment dat dit tweede nummer van de 48ste jaargang van *Brabants Heem* de lezers wordt aangeboden, is de zomer inmiddels in volle gang. Gedachten aan het carnavalsfeest zijn dan meestal ver naar de achtergrond gedrongen. Dat is een goede gelegenheid om het feest en zijn historische aspecten eens van een wat grotere afstand te bezien dan tijdens de feestdagen zelf mogelijk zou zijn. Cees Vanwesen-beeck, archivaris van Bergen op Zoom, onderzocht de oorsprongen van de vasten-avondvieringen in de steden en dorpen van West-Brabant. Hij constateerde dat het Krabbegat, zoals Bergen op Zoom tijdens de carnavalsdagen wordt genoemd, daar-bij een voortrekkersrol heeft vervuld, maar dat omgekeerd de dorpen in de omge-ving van invloed waren op het feest in de stad.

Al lange tijd is duidelijk dat het archeologisch onderzoek baat heeft bij een gedegen bestudering van archiefbronnen en omgekeerd. De archeoloog Nico Arts en de Deurnese amateur-historicus Anton Vissers brengen deze werkwijze in de praktijk in hun artikel 'Pottenbakkers op de Zeilberg', waarin aan de hand van resultaten uit zowel bodemonderzoek als archiefstudie een eerste aanzet wordt gegeven voor een geschiedenis van de pottenbakkerij in Deurne.

Ook Martien van Asseldonk is amateur-historicus. Zijn belangstelling voor de mid-deleeuwse geschiedenis van Zuidoost-Brabant krijgt vorm in het artikel 'Het graaf-schap Rode. Bouwsteen van het middeleeuwse kwartier Kempenland'. De cijnsregis-ters van de heer van Helmond brengen hem tot de overtuiging dat de hertog van Brabant zich bij de bestuurlijke organisatie van het gebied heeft laten leiden door regelingen van veel ouder datum, toen de familie van Rode er de scepter zwaaide. In de heemkundige tijdschriftenparade heeft ditmaal redactielid Hermien de Bruijn-Franken de oogst aan heemkundige artikelen gekeurd en geproefd. 'De heemkundi-ge wereld is een mannenwereld', zo constateerde zij en vervolgens onderzocht zij in hoeverre de vrouw al een bres heeft weten te slaan in dit bastion.

Ook ditmaal sluit *Brabants Heem* af met een ruim aantal besprekingen van histori-sche en heemkundige publicaties.

De redactie wenst de lezers een aangename vakantietijd toe.

HET GRAAFSCHAP RODE

Bouwsteen van het middeleeuwse kwartier Peelland

MARTIEN VAN ASSELDONK

In 1231 kocht de hertog van Brabant het *comitatus de Rode*, het graafschap van Rode, met zijn toebehoren ten zuiden van de Maas.¹

Deze eerste vermelding van het graafschap markeert tevens het einde ervan; het rechtsgebied dat bij het graafschap van Rode hoorde, werd deel van de nieuwe bestuurlijke organisatie van de Meierij. Deze was onderverdeeld in de stad en vrijdom van 's-Hertogenbosch en de kwartieren Oisterwijk, Kempenland, Peelland en Maasland. Hoe deze indeling tot stand kwam, is niet bekend.

Heeft de hertog zich misschien laten leiden door oudere bestuurlijke eenheden? Blevен er mogelijk elementen van het graafschap Rode bestaan in de latere organisatie van het kwartier Peelland? Nieuwe inzichten omtrent deze vragen kwamen uit onverwachte hoek: de bestudering van de cijnsregisters van de heer van Helmond.²

In de vroege middeleeuwen was het voor boeren mogelijk geweest om woeste gronden te ontginnen en in gebruik te nemen, zonder dat daarvoor aan iemand verantwoording moest worden afgelegd. Vanaf de twaalfde eeuw deden edelen echter steeds vaker rechten gelden op de woeste gronden. Veelal ging het daarbij om regionale edelen, die hun naam ontleenden aan het dorp waar zij hun macht concentreerden: zo kende men de heren Van Dinther, Van Boxtel, Van Heusden en de heren Van Vught. Naarmate de regio van de Kempen zich in economisch opzicht verder ontwikkelde kregen ook machtiger edelen belangstelling voor dit gebied, zoals de graven van Gelre en de graven van Leuven, die zich hertog van Brabant gingen noemen. Het zou echter nog geruime tijd duren voor deze hun concurrenten hadden onderworpen en zij het gehele gebied onder hun gezag hadden gebracht.

Hoe het ook zij, boeren die woeste gronden wilden ontginnen, dienden voortaan de rechten van de betreffende heer te erkennen door de betaling van een jaarlijkse vergoeding, een grondcijns.³ Meestal ging het om een gering bedrag, dat echter wel ten eeuwigden dage betaald moest worden. En wanneer men cijnsgoed erfde of kocht, moest men tevens een - eenmalige - gewincijns betalen aan de grondheer. Wie de jaarlijkse cijns - zoals vastgelegd in de cijnsregisters - niet betaalde, of wie naliet een geërfd of gekocht cijnsgoed op tijd - dat wil zeggen op de eerstvolgende cijnsdag - te 'winnen', verbeurde een boete.

■ DE PEELLANDSE GRONDCIJNZEN ■

De cijnsregisters van de heer van Helmond gaan terug op een overeenkomst die dateert van 5 juli 1314. Op die dag verkreeg Jan II Berthout van Berlaar van hertog Jan III van Brabant door een gunstige ruil bezittingen te Helmond, waaronder cijnzen die de hertog in een aantal Peellandse dorpen inde. Op 11 juli volgde de belening met de heerlijkheid Helmond.⁴ Men heeft lange tijd betwijfeld of de hertog in 1314 wel alle cijnzen van deze dorpen overgaf aan de heer van Helmond. Deze twijfel is gezaaid door een artikel van

Afb. 1

Gezicht op het dorp Sint-Oedenrode met links de toren van de Sint-Martinuskerk en rechts de kapittelkerk die gewijd was aan Sint-Oda (foto: Katholieke Universiteit Brabant / Brabant-Collectie).

J. Heeren uit 1939, waarin deze schreef dat er in 1314 oude en nieuwe cijnzen overgedragen werden en van Middelrode alleen de oude cijnzen.⁵ De hertog gaf echter geen oude en nieuwe cijnzen over, maar cijnzen die betaald moesten worden in oude dan wel nieuwe penningen.⁶ Dat de hertog wél alle cijnzen overgaf, wordt bevestigd door de cijnzen voor de gemene gronden. Alle cijnzen uit de gemene gronden die vóór de ruil uitgegeven waren, werden aan de heer van Helmond betaald, en de cijnzen van ná de ruil aan de hertog.⁷ Het overgrote deel van de cijnzen in de cijnskring Peelland betreft kleine bedragen voor kleine percelen. Omgerekend volgens de vaste norm van twaalf nieuwe of acht oude penningen per bunder, ging het om een oppervlak van 1.615 bunder waarvan de grondcijns betaald werd in nieuwe penningen, plus 2.569 bunder betaald in oude penningen. Omdat nieuwe penningen pas omstreeks 1250 in omloop kwamen, kunnen we de gronduitgiften betaald in nieuwe penningen nader dateren in de periode 1250-1314. De uitgiften betaald met oude penningen kunnen ouder zijn. Een deel kan eerder in cultuur gebracht land betreffen dat later tegen een cijns uitgegeven werd, zoals vaak met kloostergoed gebeurd is. Het merendeel van de cijnzen van de hertog van Brabant en de heer van Helmond is echter ontstaan door de uitgifte van delen van de woeste gronden.

Indien we veronderstellen dat de uitgifte van grond in cijns in de dertiende eeuw geleidelijk en in een redelijk stabiel tempo plaatsvond, is aan de hand van de hoeveelheid oude en nieuwe penningen uit te rekenen dat de grondcijnzen op uitgiften van delen van de woeste gronden omstreeks 1200 ingevoerd moeten zijn, rekening houdend met een marge van dertig jaar.⁸ De volgende vraag is nu: wie voerde omstreeks 1200 de

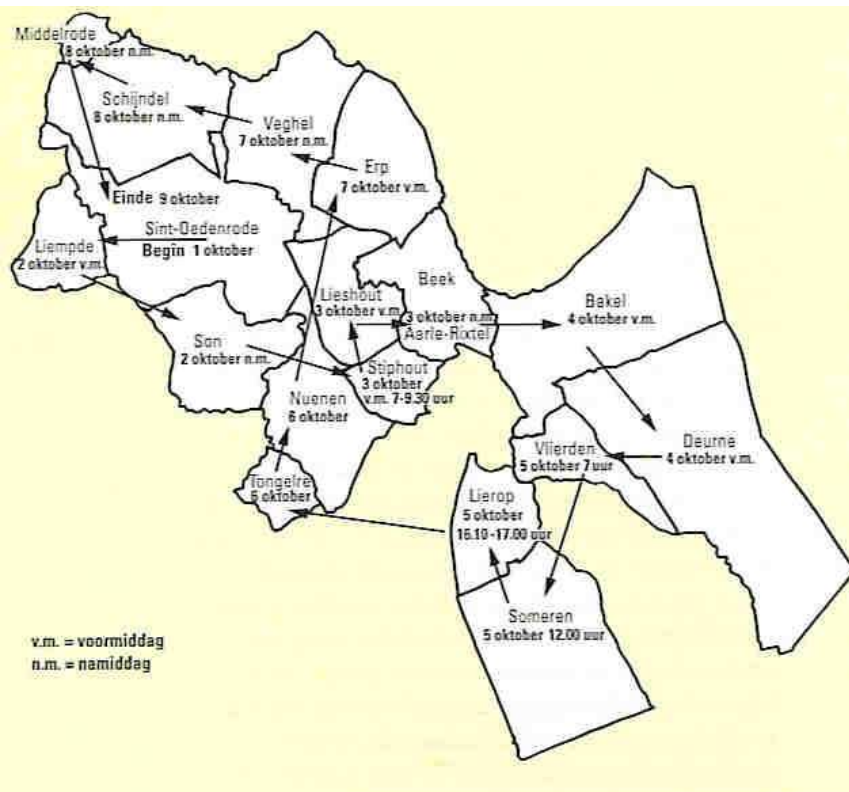
grondcijnzen in deze Peellandse dorpen in? Met andere woorden: wie had daar toen het grondheerlijk gezag? De data van de cijnsinning geven een aanwijzing. De heer van Helmond inde zijn cijnzen in de cijnskring Peelland op dezelfde dag als de hertog, hetgeen betekent dat hij de data van cijnsinning in 1314 van de hertog overnam. Op de kaart in afb. 3 is de volgorde van de cijnsinning aangegeven.⁹ De rentmeester vertrok op 1 oktober uit Sint-Oedenrode, trok van dorp naar dorp en keerde er op 9 oktober weer terug. Zijn rondgang vertoont geen onderbrekingen. De cijnsinning begon en eindigde in Sint-Oedenrode. Kennelijk werd de

Afb. 2

Op 5 juli 1314 verkreeg Jan II Berthout van Berlaar, heer van Helmond, uit handen van hertog Jan III van Brabant bezittingen in Helmond, waaronder cijnzen die de hertog in een aantal Peellandse dorpen inde. Deze afbeelding van hertog Jan III komt uit de 'Chroniicke van de hertoghen van Brabant' van L. van Haecht Goidtsenhoven, gedrukt te Antwerpen in 1612 (foto: Katholieke Universiteit Brabant / Brabant-Collectie).

Afb. 3

Kaart van de cijnskring van de heer van Helmond omstreeks 1340 met de volgorde van de cijnsinning door diens meester (tekening: Stichting BRG / NIKA Grafische Vormgeving).

inning van de grondcijnzen vanuit Sint-Oedenrode georganiseerd en vormden deze cijnzen al langer een samenhangend geheel. Wie kan er omstreeks 1200 vanuit Sint-Oedenrode grondcijnzen ingevoerd en geïnd hebben?

■ DE FAMILIE VAN RODE ■

In enkele verhalende bronnen en oorkonden van omstreeks het jaar 1100 is sprake van een regionale machthebber, Arnold van Rode, die zich noemde naar zijn kasteel te Sint-Oedenrode.¹⁰ In de omgeving van hun sterkte te Sint-Oedenrode bezaten deze Arnold en zijn opvolgers behalve eigen bezit en dienstmannen die van hen afhankelijk waren, wellicht ook leengoederen, het voogdijschap over kerkelijk goed en rechtsmacht. Daarnaast waren de Van Rodes mogelijk ook gegoed te Mierlo, Hoogeloon en Zoelmond (nabij Culemborg). De familie van Rode deelde voorts een aantal bezittingen met de familie Van Cuijk, namelijk te Bernheze, Gasperden en Beesd, en dat wijst wellicht op gemeenschappelijke voorouders.¹¹ Behalve een mogelijke verwant was Arnold van Rode in ieder geval een bondgenoot van de aanzienlijke dynastie van Cuijk die verwickeld was in een vete met de graven van Holland. Deze band werd omstreeks 1120 bezegeld met het huwelijk tussen Aleid van Cuijk

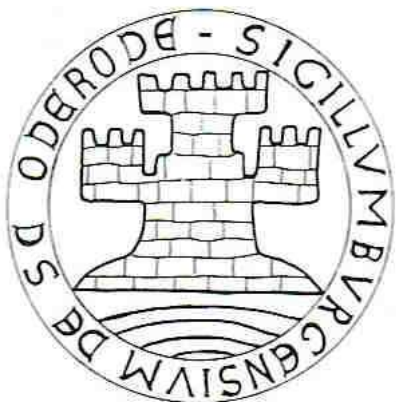
en Arnold van Rode junior.¹² Deze overleed tussen 1125 en 1129 en liet slechts één kind na, Heilewiga of Heilwiva, die erfgename was van de bezittingen van haar ouders. Deze werden voorlopig beheerd door haar voogd en oom, Herman II van Cuijk. In 1129 schonk Heilewiga haar aandeel in tienden bij Beesd voor de stichting van het klooster Mariënweerd door de dynastie van Cuijk.¹³ In 1133 wilde Floris de Zwarte, broer van graaf Dirk VI van Holland, met Heilewiga trouwen, maar Herman van Cuijk weigerde resoluut. De ruzie die volgde, liep uit de hand. De gebroeders Van Cuijk doodden Floris op 26 oktober 1133 bij Abstede. Floris' oom, keizer Lotharius, verwoestte vervolgens de Cuijkse burch en de gebroeders Van Cuijk werden uit hun rijkslenen verbannen. Wat er verder met Heilewiga gebeurde, vermeldt de geschiedenis niet, maar een groot deel van de familiebezittingen van de Van Rodes in het rivierengebied en bij Sint-Oedenrode is tussen 1133 en

1229 overgegaan in handen van de graaf van Gelre. Het is dan ook waarschijnlijk dat de graaf van Gelre, als opvolger van de heren Van Rode, de initiatiefnemer is geweest van de invoering van de grondcijnzen op nieuwe uitgaven in de dorpen van de latere cijnskring Peelland. De vestiging van zijn gezag over de woeste gronden en de invoering van grondcijnzen waren immers van groot belang in het streven van de graaf van Gelre naar een meer afgerond territoriaal gezag in deze regio waar hij hier en daar al rechtsmacht bezat. In hoeverre kon Gelre daarbij terugvallen op wat hier onder de Van Rodes was opgebouwd?

■ DE WOESTE GRONDEN ■

Landsheerlijk gezag, met zeggenschap over territorium zoals vorsten en hoge edelen die uitoefenden, zullen de Van Rodes niet gepretendeerd hebben. Hun aanspraken op de woeste gronden zullen gebaseerd zijn geweest op grondheerlijk gezag, dat wil zeggen hun zeggenschap over mensen en hun bezittingen, zowel grond als produktiemiddelen zoals bijvoorbeeld molens. Ook de graaf van Gelre bezat vermoedelijk slechts deze rechtsmacht. Zoals ook elders gebruikelijk was, moest hij in zijn gebied andere machthebbers tolereren. Zo genoten kerken en kloosters juridische immuniteit, dat wil zeggen dat de graven over het kloosterbezit niets te zeggen hadden. Binnen de regio van de cijnskring Peelland had de abdij van Echternach al sinds de achtste eeuw bezittingen in Bakel, Deurne en Vlierden. Op grond van het canoniek recht mochten kerkelijke instellingen en kloosters geen lijf- en doodstraffen uitvoeren. Daarvoor moesten ze

Afb. 4
Reconstructietekening en foto van het zegel van de Vrijheid van Sint-Oedenrode, die in 1232-1233 door de hertog van Brabant was ingesteld. Het randschrift luidt: SIGILLVM BVRGENSIVM DE S(AN)C(TE) ODERODE (Zegel van de burgers van Sint-Oedenrode). De afbeelding bewaart mogelijk de herinnering aan de oude burch van Rode (foto uit: 'Taxandria' 35 (1928), 243/tekening uit: W. Heesters, 'Sint-Oedenrode', 1981).

voogden inschakelen, die zich echter op grote schaal kerkelijke goederen en rechten toeëigenden. In 1229 verklaarde de aartsbisschop van Keulen dat de toenmalige graaf van Gelre, Gerard

iv, en zijn voorouders onder meer de voogdij van Peelland in leen plachten te houden van hem en van de kerk van Keulen.¹⁴ Blijkbaar oefenden de graven van Gelre al sinds het einde van de twaalfde eeuw het voogdijschap uit op kerkelijke bezittingen in Peelland. Wellicht stamde ook dit voogdijrecht uit de oude boedel van de Van Rodes. Het leverde de graaf van Gelre ongetwijfeld belangrijke inkomsten, rechten en ook grondbezit op. Dit verklaart ook waarom de abt van Echternach zich in 1192 kon beklagen over het feit dat de hertog van Brabant en de graaf van Gelre abdijgoederen in bezit hielden in Texandrië, in de Peel en in de Betuwe.¹⁵

Behalve kerken en kloosters konden ook wereldlijke heren in het gebied hun gezag vestigen. Zo had Willem, graaf van Meegen, in 1214 goederen te Rixtel. Verder is er in 1246 sprake van een heer van Rixtel, die te Lieshout gegoed was.¹⁶ In dit verband is ook het optreden van een Hezelo *de Helmund* in 1108 als getuige voor Arnold van Rode en Hendrik van Cuijk het vermelden waard.¹⁷

■ DE HOGE RECHTSPRAAK ■

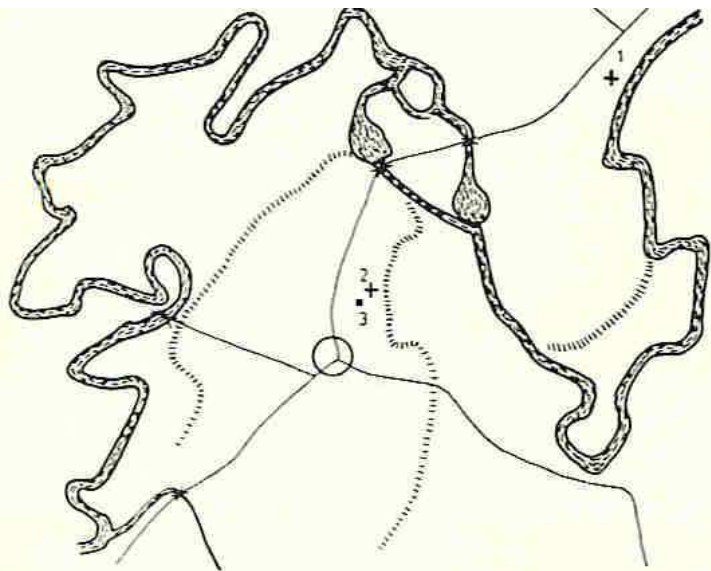
Arnold van Rode senior en zijn twee zonen Arnold en Giselbert worden in eigentijdse bronnen steeds zonder titel aangeduid. Evenmin werd er in de twaalfde eeuw aan het conglomeraat van Rooise rechten en bezittin-

gen een eenduidige naam gegeven. De Van Rodes behoorden immers - net als heren van Cuijk - tot de geslachten die erin geslaagd waren om een complex van rechten en bezittingen te verwerven, met een burch als centrum. Maar het verschil met de formele graven werd in de twaalfde eeuw verder verkleind door de ontwikkeling van de rechtsorganisatie. Door bevolkingsgroei en grotere mobiliteit nam in het Duitse rijk de criminaliteit toe. Als gevolg daarvan werden de straffen zwaarder. De hoge rechtspraak - de bestraffing van misdrijven met lijf- en doodstraffen - die eerst was voorbehouden aan de graven, werd ook aan andere edelen gegeven. Daarop aansluitend werd het begrip 'graafschap' soms ook gebruikt voor het conglomeraat van bezittingen en rechten van een edelman die de hoge rechtsmacht bezat.¹⁸ Uit het feit dat in 1231 het 'graafschap van Rode' genoemd wordt, mogen we afleiden dat de graaf van Gelre toen de hoge rechtsmacht bezat over regionaal verspreid bezit. Het is mogelijk dat de graaf van Gelre de hoge rechtsmacht die hij al had voor zijn eigen goed, uitbreidde tot dit nieuwe bezit, waardoor dit voortaan 'graafschap' genoemd werd. We mogen echter niet uitsluiten dat Arnold van Rode al eerder de hoge rechtsmacht uitgeoefend had. Er was geen dwingende of eenduidige benaming voor bezitscomplexen als die van Arnold en de gegevens zijn uiterst schaars. We weten echter dat Arnold van Rode connecties onderhield met de groten van zijn tijd, zoals met de bisschoppen van Luik en Utrecht en met de keizer van het Duitse rijk. Ook getuigde hij in 1096 voor niemand minder dan Ida van Boulogne en haar zoon Godfried van Bouillon.¹⁹

■ HET ROOISE GEWOONTERECHT ■

Toen de hertog van Brabant in de dertiende eeuw grote delen van de Meierij onder zijn gezag wist te brengen, gedoogde hij de gewoonterechten of *costuijmen* die veel plaatsen hadden. De *costuijmen van Rode* werden pas in 1547 voor het eerst op schrift gesteld. Ze kunnen ons het één en ander leren over het graafschap Rode. Hierbij is het wel zaak voorzichtig te blijven: een deel van de *costuijmen* dateert mogelijk nog uit de tijd van het graafschap, maar andere regels en gebruiken zijn zeker van later datum. Zo is de regel, dat een schuldeiser die zijn papieren verloren heeft daarmee niet tevens zijn rechten verspeelt, ontstaan 'door sekere ordonnantie gemaect tuschen die Stadt van den Bossche ende haer Meijerije', zodat deze regel noodgedwongen dateert uit de dertiende eeuw of later. In recente publikaties is de jurisdictie van de heren van Rode teruggebracht tot de directe omgeving van Sint-Oedenrode.²⁰ De *costuijmen van Rode* melden echter

Afb. 5
Kaart met de nederzettingsontwikkeling van Sint-Oedenrode.
Legenda: 1. de oude Sint-Martinuskerk te Eerschot, tevens parochiekerk; 2. de Sint-Odakerk (thans Sint-Martinuskerk); 3. vermoedelijke lokatie van de twaalfde-eeuwse burcht van Rode, later het Hertogshuis (tekening uit: Heesters, 'Sint-Oedenrode', 1981).

expliciet dat ze van kracht waren voor veertien Peel-landse plaatsen, de zogenaamde *consorten* van Rode, te weten Sint-Oedenrode, Liempde, Son en Breugel, Stiphout, Lieshout, Aarle-Beek, Bakel, Deurne, Lierop, Tongelre, Nuenen, Gerwen en Nederwetten, Erp, Veghel en Schijndel. Deze plaatsen, waar de graaf van Gelre vermoedelijk de jurisdictie over de boeren met hun bezittingen had, behoorden alle tot de cijnskring. Dit bevestigt het vermoeden dat de graaf van Gelre zijn pretenties op de woeste gronden aan zijn jurisdictie ontleende. In drie plaatsen was het Rooise gewoonterecht niet van kracht, namelijk in Vlierden, Someren en Middelrode, misschien vanwege de aanwezigheid van andere machtige heren daar.²¹

■ HET ROOISE LEENRECHT ■

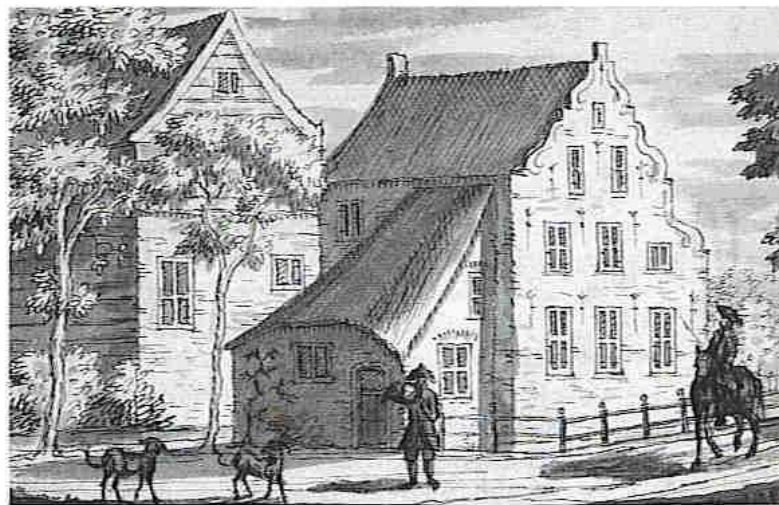
Ten aanzien van de verhoudingen tussen leenmannen en hun heer bestonden afzonderlijke rechtsregels. De oudste vermeldingen van het Rooise leenrecht vinden we in het hertogelijk leenregister van 1312.²² De basisregel van dit leenrecht was dat de oudste zoon het leengoed erfde en daarbij afzag van een aandeel in de rest van het ouderlijk erfgoed. Vrouwen konden geen leengoed erven. In het begin van de veertiende eeuw gold voor een aantal van de leengoederen van de hertog nog het Rooise leenrecht. Dit zullen eertijds leengoederen van de heer van Rode geweest zijn, die via de graaf van Gelre aan de hertog gekomen waren. Hun ligging in de nabijheid van de kasteel van Rode bevestigt dat.²³

De leenmannen vormden aanvankelijk het ondersteunende regionale feodale netwerk van de familie van Rode. Het is mogelijk dat er toen een leenbank bestond waarin de leenmannen zitting hadden en die leenzaken behandelde. Tot in de achttiende eeuw kende Sint-Oedenrode namelijk nog een laat- of leenbank, een rechtcollege van hoger beroep voor civiele zaken voor de veertien consorten van Rode. Met leenkwesties had deze leenbank toen echter niets meer te maken. De vraag is of de laat- en leenbank van Rode dateert uit de tijd van het graafschap, of dat de hertog van Brabant deze pas in de dertiende eeuw ingesteld heeft voor de dorpen onder zijn direct gezag.

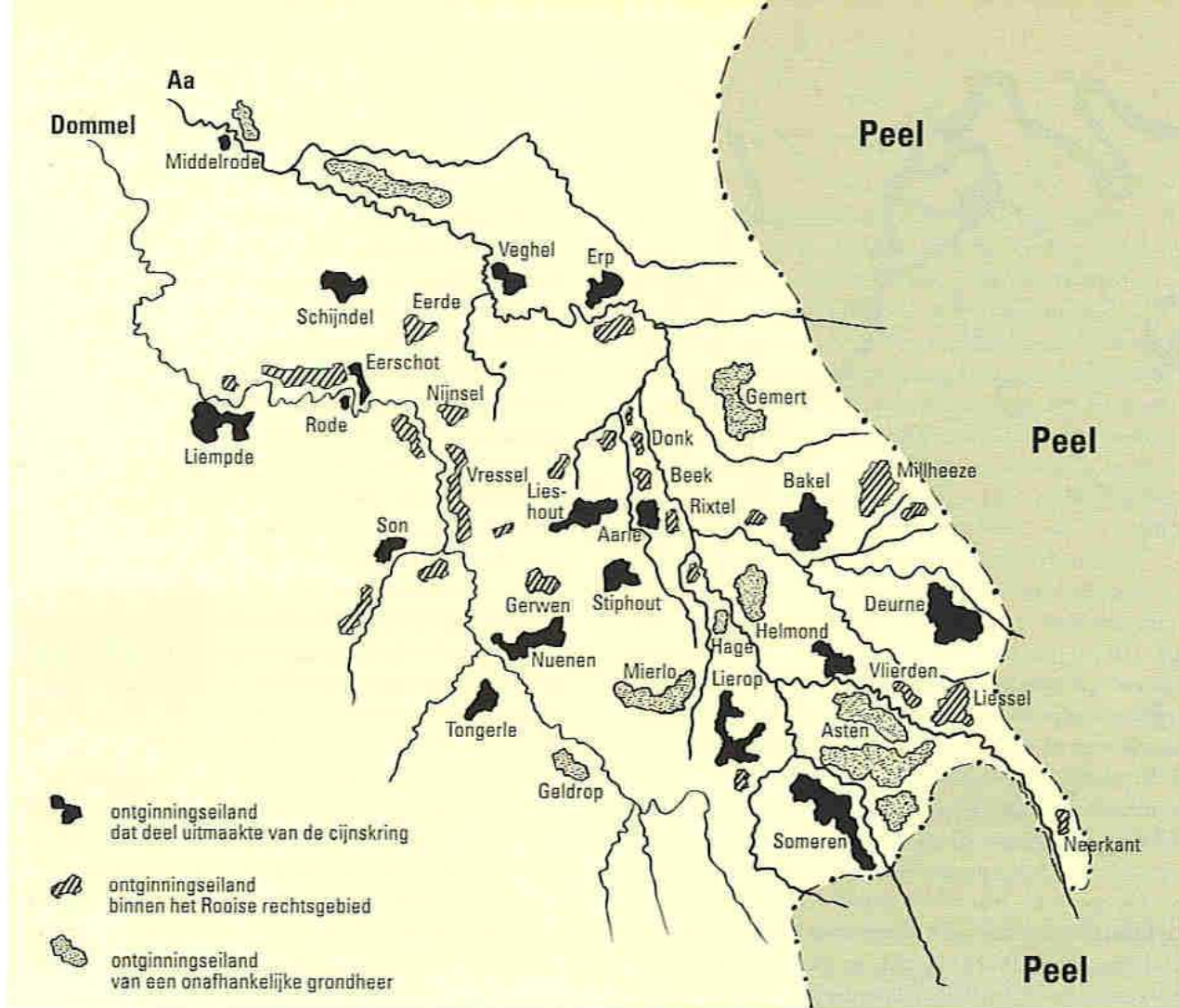
■ EEN BESTUURLIJKE ORGANISATIE ■

Cijnsinning vraagt een zekere organisatie. Een cijnsinning zonder sancties is moeilijk voor te stellen en ook de *costuijmen* besteden hier aandacht aan. De laat- en leenbank van Rode, die mogelijk haar wortels had in het oude graafschap, kan certijds een rol gespeeld hebben in de transacties betreffende cijnsgoederen en in de 'uitwinning' van wegens achterstallige cijnzen en boeten verbeurd verklaarde cijnsgoederen. De vraag is nu of het graafschap omstreeks 1200 verder nog ongestructureerd was. Om deze vraag te kunnen beantwoorden moeten we alle latere grenzen en instellingen als schepenbanken wegdenken, omdat die toen nog niet bestonden. De data en de route van de cijnsinning dateren, zoals we

Afb. 6
Tekening in penseel in grijs van 't Jachthuijs te St. Odenroij in Peellant 1651'. Het 'shertogenhuis' was een hertogelijk leengoed dat al in 1311 genoemd wordt als het 'huijs dat staet te Rode ane Sinte Oedekerke'. Mogelijk stond het op de plek van de twaalfde-eeuwse burcht van Rode (foto: Katholieke Universiteit Brabant / Brabant-Collectie).

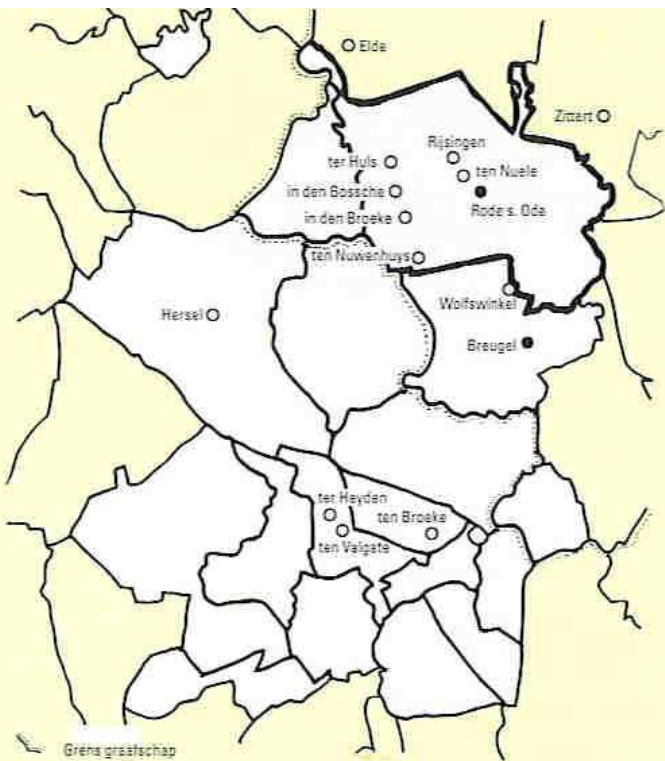

Afb. 7
Kaart van het Peelland met de ligging van bodems die bestaan uit oude bosgronden. Hierop kwamen de eerste ontginningen en nederzettingen tot stand. Kaart gebaseerd op Chr. de Bont, 'Al het merkwaardige in bonte afwisseling', 1993 (tekening: Stichting BRG / NIKA Grafische Vormgeving).

zagen, wellicht uit de tijd van het graafschap. De keuze van de cijnsdorpen lijkt nogal willekeurig en hier en daar ook onlogisch. Waarom bijvoorbeeld werden in Sint-Oedenrode twee keer cijnsen geïnd? Waarom in Lieshout, Aarle en Stiphout, drie plaatsen zo dicht bij elkaar? Waarom niet in Eerde? De graaf van Gelre ging kennelijk ook niet uit van de kerkelijke parochies. Cijnsdorpen als Middelrode, Liempde en Vlierden waren toen nog geen parochie.²⁴ Het meest voor de hand liggend is de mogelijkheid dat de graaf van Gelre zijn cijnsorganisatie relateerde aan een al bestaande bestuurlijke structuur in het graafschap. Maar wat er precies aan bestuurs- en rechtsorganisatie in de dorpen bestond, is onduidelijk. Misschien waren de goederen van de lokale en regionale grondheren en abdijen georganiseerd rond een hofgerecht of laatbank. Uit later tijd weten we dat dergelijke gerechten belast waren met het

opleggen van sancties (boeten en straffen) die de orde op en een geregelde exploitatie van het grondbezit moesten garanderen. In deze periode waren goederenbeheer en lage rechtspraak over de bewoners nog nauw verweven. Vermeldingen van dergelijke hoven of banken ontbreken echter vóór de dertiende eeuw. Misschien is het in 1468 vermelde burengerecht te Vlierden een relict van zo'n oudere lokale rechtsorganisatie. De situatie hoeft echter niet in alle plaatsen dezelfde geweest te zijn. In Peelland zijn uit de twaalfde en dertiende eeuw weinig lokale heren met naam bekend. Maar van een aantal plaatsen weten we toch zeker dat ze er gezeten hebben doordat ze eigen kerken stichtten. Nu blijkt dat er inderdaad in bijna alle cijnsdorpen een kerk gesticht is. In Sint-Oedenrode stonden twee kerken, te relateren aan de herengoederen in Eerschot en in Rode, hetgeen aansluit bij de twee cijnskringen daar. In Aarle-Rixtel en Beek en Donk werd maar op één plaats cijnsen geïnd. Die dorpen maakten eertijds ook deel uit van één parochie en vielen vermoedelijk onder het gezag van één heer. Het verklarende element is echter steeds het herengoed, niet de kerk. De kerken vormen slechts een indirecte aanwijzing en vragen daarom het nodige voorbehoud. Niet alle heren bouwden kerken. Liempde en Middelrode waren cijnsdorpen zonder een parochie-

Afb. 8
Kaart met ligging van leengoederen waarvoor het Rooise leenrecht gold. Kaart gebaseerd op A. Dams e.a., 'Drie Zaligheden', 1989 (tekening: Stichting BRG / NIKA Grafische Vormgeving).

kerk. Het is de vraag in hoeverre heren die wel een kerk bouwden, zoals de abdijen of de graaf van Megen (die gegoed was te Rixtel), zich onder het gezag van de familie van Rode of dat van de graaf van Gelre wensten te schikken. Verder is de datering van de kerkstichtingen vaak een probleem.²⁵

Een meer directe aanwijzing vinden we in de schepenbanken die de hertog in de dertiende en veertiende eeuw in Peelland instelde. Het is aannemelijk dat de schepenbanken oudere rechtsinstellingen als burens- of hofge-rechten van lokale heren vervingen. De schepenbanken in Peelland blijken inderdaad op die plaatsen voor te komen die al een cijnsdorp waren. Aanpassingen vonden plaats in Sint-Oedenrode, waar de twee cijnskringen c.q. herengoederen onder één schepenbank geplaatst werden, en in Middelrode, dat onder de jurisdictie van de schepenbank van Berlicum ging horen.

Het is verleidelijk om met enkele grote stappen de lijn naar de tegenwoordige tijd door te trekken: de schepenbankgebieden vallen in Peelland bijna steeds samen met de dorpen, de gebieden met een eigen administratie, zoals die in de zeventiende en achttiende eeuw bestonden. De dorpen zijn veelal weer de voorlopers van de negentiende-eeuwse Peellandse gemeenten. Het is dus mogelijk dat de essentie van het bestuurlijke raamwerk in Peelland, zoals we dat in onze tijd kennen, al bestond

in het graafschap Rode. Natuurlijk waren er in dit proces steeds aanpassingen en lokale eigenaardigheden, maar we mogen concluderen dat de bestuurlijke organisatie van Peelland stevige wortels heeft in het verleden.

■ TOT SLOT ■

Resumerend kunnen we vaststellen dat in het eerste kwart van de twaalfde eeuw de familie van Arnold van Rode, die zich noemde naar haar kasteel in Sint-Oedenrode, een aanzienlijk conglomeraat van rechten en bezittingen bezat, waaronder een regionale rechtspraak over boeren met hun bezittingen in Peelland. Omstreeks 1200 was die jurisdictie, waartoe toen ook de hoge rechtsmacht behoorde, georganiseerd door middel van lokale rechtsinstellingen. De graaf van Gelre pretendeerde, als opvolger van de familie van Rode, vanaf 1200 gezag over de woeste gronden in de plaatsen waar hij de rechtspraak bezat en voerde daarom de grondcijnzen in op de uitgifte van die gronden.

De jurisdictie veranderde daardoor nog niet van karakter: het bleef een rechtsmacht over personen met hun bezittingen. Territoriumvorming, dat wil zeggen bestuur gebaseerd op zeggenschap over grond in plaats van over mensen, is van latere datum: daarvan is pas sprake na de machtsovername door de hertog van Brabant omstreeks 1230.

De hertog kocht in 1231 het geheel aan rechten en bezittingen van de graaf van Gelre. Kort daarna, in 1232-1233, verleende hij Sint-Oedenrode vrijheidsrechten, waarmee deze plaats nieuw leven werd ingeblazen als regionale hoofdplaats.²⁶ Het rechtsgebied van Rode, met de lokale rechtsinstellingen, de hoofdbank, de Rooise rechtsregels, de cijnzen met de data en plaatsen van cijnsinning bleven echter allemaal bestaan. De rechts- en cijnsorganisatie vormde de belangrijkste bouwsteen voor het kwartier Peelland, dat nog in 1362 'de Meierij van Sint-Oedenrode' genoemd werd.²⁷

Er vonden enkele radicale hervormingen plaats: het gebied kwam onder het gezag van de hoogschout van Den Bosch en de rentmeester van de graaf van Gelre kon zijn biezen pakken. Het innen van de cijnzen gebeurde voortaan ten gunste van de hertog. Aan de eerste bouwstenen van het kwartier Peelland, te weten het rechtsgebied of *dominium* Helmond (1220-1222) en het graafschap Rode (1231), voegde de hertog later nieuwe aanwinsten toe, zoals de heerlijkheden Mierlo (1312), Heeze-Leende-Zesgehuchten (1334), Asten (1362) en Cranendonck (1421). De daadwerkelijke grenzen van het kwartier kregen pas hun beslag met de territoriale afbakening van de lokale jurisdicties, terwijl de Peel nog tot in het begin van de achttiende eeuw een vage grenszone bleef. ■

NOTEN

- 1 H.P.H. Camps (red.), *Oorkondenboek van Noord-Brabant tot 1312, de Meierij van 's-Hertogenbosch (met de heerlijkheid Gemert)* (2 bdn.; 's-Gravenhage, 1979) (hierna: Camps, *ONB*) 228-229 nr. 153 d.d. 1231 november 11. Het betreft hier de afhandeling van een met graaf Gerard IV van Gelre (1207-1229), dus vóór 1229 gesloten koopovereenkomst.
- 2 Met dank aan Arnoud-Jan Bijsterveld, René Huiskamp en Hannie Verbeek voor hun adviezen.
- 3 Veel Brabantse cijnzten vloeiden ook voort uit het bezit en de verdeling van de gemene gronden ('gemeynten'), die gelegen waren tussen de nederzettingen. Vanaf circa 1300 gaf de hertog van Brabant in de Meierij gemene gronden in erfpacht aan de lokale gemeenschappen. Deze betaalden dan een behoorlijk bedrag ineens (het 'voorlijf'), alsmede de jaarlijkse erfpacht, gewoonlijk aangeduid als 'gebuurcijns'.
- 4 G. Croenen, 'Achtergronden van de verwerving van de heerlijkheid Helmond door Jan Berthout van Berlaar in 1314', in: *De Vlaai bloem. Historisch jaarboek voor Helmond* 9 (1988) 39-52.
- 5 J.J.M. Heeren, 'De cijnsboeken van Peelland', in: *Taxandria* 46 (1939) 61-68. Publicaties die Heeren op dit punt volgen zijn: M. Spierings, 'De hertog van Brabant, de stad Den Bosch, en de "gemene gronden"', in: *Brabants Heem* 34 (1982) 58-68; C. de Bont, '...Al het merkwuurde in bonte afwisseling...'. Een historische geografie van Midden- en Oost-Brabant. Bijdragen tot de studie van het Brabantse Heem 36 (Waalre, 1993) 95; K.A.H.W. Leenders, *Het Schijndele cultuurlandschap. Een detailstudie* (Schijndel, 1994) 18. Zie ook: A. Demarteau-van de Moosdijk, 'De administratie van de heren van Helmond van de grond- en gewincijnsen in Helmond en Peelland, circa 1320 - circa 1850', in: *Brabants Heem* 30 (1978) 10-13; J. van der Heijden en A. Vergoossen, 'Heerlijke grondcijnsen in Peelland', in: *Helmonds Heem* 18 (1992) 248-275.
- 6 M. van Asseldonk, 'Licht op Peellands verleden. Het graafschap Rode en de cijnskring Peelland', in: *Helmonds Heem* 20 (1994) 7-131, 29-30, 39, 48-50. Behalve in oude en nieuwe Leuvense penningen werden enkele cijnzten betaald in zwarte, Vlaamse of Keulse penningen, in sterlingen, oude groten en hoenderen.
- 7 Zie de uitgiftebrieven in: Camps, *ONB*, en in: D.Th. Enklaar (red.), *Gemeene gronden in Noord-Brabant in de Middeleeuwen* (Utrecht, 1941).
- 8 Zie voor deze berekening: Van Asseldonk, 'Licht op Peellands verleden', 44-47.
- 9 Van der Heijden en Vergoossen, 'Heerlijke grondcijnsen', 257-260; Van Asseldonk, 'Licht op Peellands verleden', 23-28. De cijnzten van Helmond werden op 11 november geïnd en in een apart boek geadministreerd. Helmond maakte dus geen deel uit van de cijnskring Peelland.
- 10 Zie voor een overzicht van bronnen en vermeldingen van de familie van Rode: Van Asseldonk, 'Licht op Peellands verleden', 9-19.
- 11 Ministerialen ofwel dienstmannen van Arnolds dochter Heilwiva van Rode worden vermeld in de Annalen van Egmond inzake gebeurtenissen in het jaar 1133 (*Annales Egmundenses*, in: O. Opperman (red.), *Fontes Egmundenses*. Werken uitgegeven door het Historisch Genootschap, derde serie 61 (Utrecht, 1933) 111-208, aldaar 147-148). De leengoederen, voorgedij en rechtspraak komen verderop aan de orde. Voor het bezit in het riviereengebied zie: B.J.P. van Bavel, *Goederenverwerving en goederenbeheer van de abdij Mariënweerd (1129-1592)* (Hilversum, 1993) 163-180, 227-228, 262. Het bezit te Bernheze: Camps, *ONB*, 248-252 nr 173 d.d. [kort vóór 1233]; te Mierlo: *Ibidem*, 293-294 nr 213 d.d. 1245, 345 nr 264 d.d. 1256, 374-375 nr 292 d.d. 1263; te Hoogeloon: *Ibidem*, 171-172 nr 103 d.d. 1207, 208-209 nr 136 d.d. [1207-1225].
- 12 J.A. Coldewey, *De Heren van Kuyk 1096-1400*. Bijdragen tot de geschiedenis van het Zuiden van Nederland 50 (Tilburg, 1981) 7-10, 20-22, 28-34, 226-227.
- 13 In de *Annales Egmundenses* (zie noot 11) heet zij Heilwiva; de stichtingsoorkonde van Mariënweerd noemt haar Heilewiga (Van Bavel, *Goederenverwerving*, 606-610).
- 14 Camps, *ONB*, 220-221 nr 148 d.d. 1229 februari.
- 15 Camps, *ONB*, 139-140 nr 81 d.d. [1192 mei 17 - augustus 24].
- 16 Camps, *ONB*, 299-300 nr 219 d.d. 1246, 180-181 nr 111 d.d. 1214. Zie: J. Coenen, *Van Ricstelle tot Aarle-Rixtel. De geschiedenis van Aarle-Rixtel* (Aarle-Rixtel, 1992); T. Huijbers, 'De archeologie van de villa. Tracering en ruimtelijke omschrijving van tiende- en elfde-eeuwse domaniale landgoederen in het stroomgebied van de Aa. Deel I', in: *Helmonds Heem* 21 (1995) 129-186; P.J.V. Dekkers, 'Brandend zand. Hoe de hertog van Brabant zijn heerschappij op de Kempense zandgronden verwerfde ten koste van de lokale en regionale adel', in: *Noordbrabants Historisch Jaarboek* 12 (1995) 10-40.
- 17 S. Muller en A.C. Bouman (red.), *Oorkondenboek van het Sticht Utrecht tot 1301*, I (Utrecht, 1920) 257-258 nr 280 d.d. 1108 augustus 9.
- 18 B. Arnold, *Princes and territories in medieval Germany* (Cambridge e.a., 1991) 112-120, 186-201 en 214-217.
- 19 Van Asseldonk, 'Licht op Peellands verleden', 105 noot 16.
- 20 J.Th.M. Melssen, 'Het wapen van Eersel. een historische verkenning', A. Dams, F.J.P. Huijbregts en J. Spoorenberg (red.), *Eersel Duizel Sreemzel. Drie Zaligheden. Een bijdrage tot haar geschiedenis* (Hapert, 1989) 49-74; W. Steurs, *Naissance d'une région. Aux origines de la Mairie de Bois-le-Duc. Recherches sur le Brabant septentrional aux 12e et 13e siècles*. Académie royale de Belgique. Mémoire de la Classe des lettres. Collection in-8°, 3e série tome 3 (Bruxelles, 1993) 298-314; Leenders, *Het Schijndele cultuurlandschap*, 11-14.
- 21 Van Asseldonk, 'Licht op Peellands verleden' 23, 32, 67-70 (met bronvermeldingen).
- 22 Rijksarchief in Noord-Brabant. Collectie Schaduwarearchieven, microfilm A61, Casselboek (1312-1352). Zie bijvoorbeeld folio xxxiii: (...) *Huijs ende hof met alle synen toebehoorten gelegen in de parochie van Vegle ane de Zittert ten Roedschen rechte* (...). Zie ook Melssen, 'Het wapen van Eersel', 54.
- 23 Melssen, 'Het wapen van Eersel', 54, noemt ten onrechte ook Hoogeloon en Jekschot onder de plaatsen waar leengoederen 'ten Rooisen rechte' voorkwamen.
- 24 F.W. Smulders, 'Dorp, parochie, gemeent, gericht', in: *Brabants Heem* 7 (1955) 2-7, wijst er op dat instellingen als parochies, gemeenten en jurisdicties gescheiden dienen te worden gehouden.
- 25 Zie bijvoorbeeld: T. Kappelhof, 'Vught in de middeleeuwen (900-1300). Het raadsel van de twee kerken', in: J. van den Eijnde (red.), *Vught vanouds*. Vughtse Historische Reeks 3 (Vught, 1995) 7-32.
- 26 Camps, *ONB* 1, 241-242 nr 166 d.d. 1232 [april 9-1233 april 2].
- 27 Mommers, *Sr. Oedenrode*, 6 en noot 4; Melssen, 'Het wapen van Eersel', 54-55.

■ AUTEURS ■

Cees Vanwesenbeeck (Bergen op Zoom, 1949) behaalde in 1973 het diploma Middelbaar Archiefambtenaar aan de Rijksarchiefschool, waarna hij in dienst kwam bij de Gemeentelijke Archiefdienst te Bergen op Zoom. Sinds 1995 is hij gemeente-archivaris. Hij publiceerde verschillende artikelen en boeken over de geschiedenis van Bergen op Zoom en West-Brabant. Hij is redactie-secretaris van de serie Studies uit Bergen op Zoom.

Nico M.A. Arts (Eindhoven, 1954) studeerde culturele antropologie aan de Rijksuniversiteit te Leiden en culturele pre- en protohistorie aan de Universiteit van Amsterdam; specialiseerde zich in de archeologie van Zuidnederlandse jagers en verzamelaars en middeleeuwse archeologie; is sinds 1989 gemeentelijk archeoloog van Eindhoven en sinds 1992 ook van Helmond.

Anton L.M. Vissers (Zijtaart, 1941) werkt als leraar schilderen op een internaat voor zeer moeilijk opvoedbare kinderen. Hij is lid van de heemkundekring H.N. Ouwering te Deurne en is gespecialiseerd in genealogisch onderzoek, onder meer betreffende de Deurnese pottenbakkers en hun familie. Hij publiceerde eerder in het *Genealogisch tijdschrift voor Oost-Brabant*.

Martien M.P. van Asseldonk (Zijtaart, 1954) studeerde elektrotechniek en was werkzaam bij de N.V. Philips te Veldhoven. Van 1981 tot 1985 leidde hij een technische school in de krottenwijken van Nairobi (Kenia). Sinds 1986 is hij als projectmanager, tolk en vertegenwoordiger van een hulporganisatie werkzaam in diverse ontwikkelingsprojecten in Sri Lanka. Met medewerking van het Streekarchivariaat Langs Aa en Dommel vertaalde en bewerkte hij in 1988 de oudste Latijnstalige cijnsregisters van de heer van Helmond en de hertog van Brabant betreffende Veghel.

Illustraties omslag

Voorzijde linksboven: Fragment van olieverfschilderij *De liefdesbrief* door Adriaen de Lelie (Tilburg 1755-1820 Amsterdam) (Noordbrabants Museum, 's-Hertogenbosch/bruikleen Rijksdienst Beeldende Kunst).

Voorzijde links: Het kasteel te Wouw op een schilderij van H. de Cort uit 1775 (Museum Het Markiezenhof, Bergen op Zoom).

Voorzijde rechtsboven: Gouden kroon, geslagen te Oijen tussen 1362 en 1399 onder Johanna van Brabant (Noordbrabants Museum, 's-Hertogenbosch).

Voorzijde onder: 't Jachthuis te St. Odenroij in Peellant 1651', tekening in pen en penseel (Katholieke Universiteit Brabant/Brabant-Collectie).

Achterzijde boven: Plattegrond van de vesting Willemstad in 1586, getekend door landmeter Symon Damass van Dueren (Rijksarchief in Noord-Brabant, 's-Hertogenbosch).

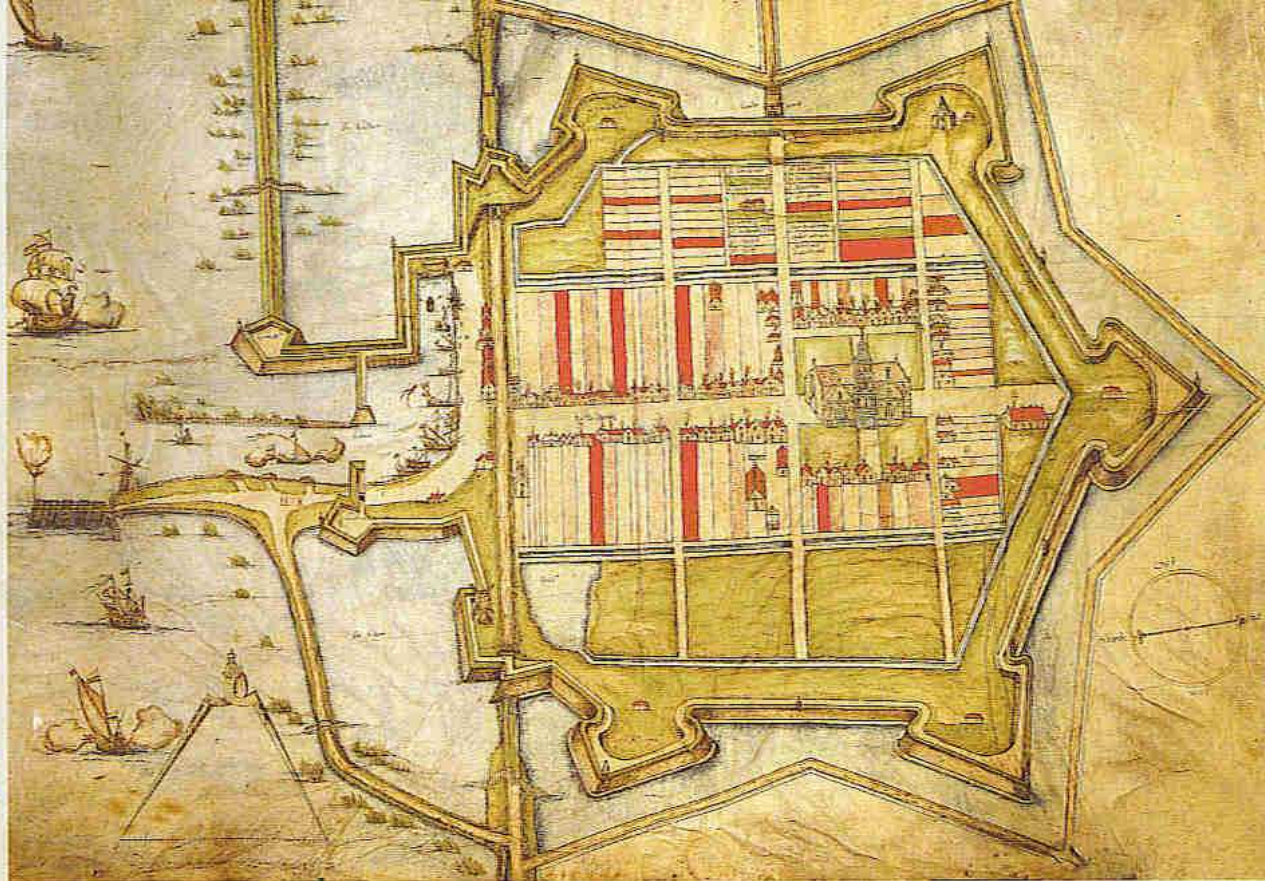
Achterzijde onder: Glazen stolp met fruitmotieven, afkomstig uit Esch (Noordbrabants Museum, 's-Hertogenbosch).

Stichting Brabants Heem
Postbus 1203
5200 BG 's-Hertogenbosch
Contactpersoon: Harrie Boot
tel./fax: (0486) 46 19 82

Bestuursleden:
C.J.M. Leijten (voorzitter),
J.C. van der Westerlaken (vice-voorzitter),
H.N.G.M. Boor (secretaris),
S.C.M. Dickens (penningmeester),
J.D. Bonnerman,
J.A. Hendriks,
M.W.J.C.N. van Molenbroek-Vogels,
J.P.A. Pennings,
A.J.S. van Riet,
M. Schreurs-Janssen,
M.J.A.H. Smits van Oyen-de Laet (leden).

BRABANTS HEEM

i n b o u d

Cees Vanwesenbeeck, 'Vastelavont nader ouder costumen'. Westbrabantse vastenavondvieringen	41
Nico Arts en Anton Vissers, Pottenbakkers op de Zeilberg. Productieplaatsen van roodbakkend aardewerk te Deurne, 1613-1917	51
Martien van Asseldonk, Her graafschap Rode. Bouwsteen van het middeleeuwse kwartier Peelland	59
Heemkundige tijdschriftenparade. De oogst van het eerste kwartaal 1996	67
Boekennieuws	73
In memoriam Miep Mandos-van de Pol en pater Wiro Heesters	80

BRABANTS
HEEM

brg

f9,50